

مناطق آزادپردازش برای صادرات: امکانات و محدودیتها

مقدمه

پیش‌بینی شده که با تصویب مجلس محترم شورای اسلامی، دولت اجازه یافته است تا نسبت به ایجاد این مناطق در کشور اقدام کند. لکن، برخلاف برخی نظرات رایج^۱، تاسیس این مناطق و آثار اقتصادی و اجتماعی ناشی از آن — خصوصاً برای کشوری که در این زمینه تجربه چندانی ندارد — خالی از ظرایف و دقایق نیست. تا آنجا که برخی از سازمانهای بین‌المللی نظیر کنفرانس تجارت و توسعه ملل متحد (UNCTAD) و سازمان توسعه صنعتی ملل متحد (UNIDO) که در ابتدا کشورهای در حال توسعه را به تاسیس این قبیل مناطق تشویق می‌نمودند، بعدها در مواردی نظیراتی بسیار محتاطانه‌تر ابراز نمودند.^۲ اکنون اکثر مجامع بر این عقیده‌اند که با کپی کردن از

گسترش سریع مناطق آزاد پردازش برای صادرات — که از این پس اجمالاً از آنها بنام مناطق پردازش صادرات نام برده می‌شود — در کشورهای در حال توسعه در خلال دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ و توفیق برخی از کشورها در دستیابی به اهداف اولیه تاسیس این مناطق بسیاری از کشورها را به تاسیس مناطق مشابه در کشورشان ترغیب نموده و بررسیهای انجام شده حاکی از آن است که این مناطق — گرچه با نرخ رشدی کمتر از دهه‌های قبل — همچنان به توسعه خود ادامه خواهند داد.

در برنامه پنجساله اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸ — ۷۲) نیز علاوه بر جزیره کیش، تاسیس سه منطقه آزاد تجاری — صنعتی

(۱): بعنوان مثال رجوع کنید به مجید پیشنمازاده حسنی، «بندر آزاد: ثروت ناشناخته کشورها» صنعت حمل و نقل شماره‌های ۶۰ و ۶۲.

(2): OECD, *Investing in Export Processing Zones*. (Paris: OECD, 1984). p.23.

روی مناطق پردازش صادرات موفق، لزوماً توفیق حاصل نمی‌گردد و پیش از تاسیس این مناطق باید جوانب امر و تجربه دیگر کشورها در این زمینه را مورد بررسی و تحقیق قرار داد.^۱

در این راستا، در نوشتار حاضر، تلاش شده است تا ضمن ارائه یک بررسی اجمالی از وضعیت این قبیل مناطق در جهان و اهداف و عملکرد آنها، به امکانات و محدودیت‌های تاسیس مناطق مشابه در کشور نیز اشاره‌ای گذرا شده باشد.

۱- تعریف

تعریف «منطقه پردازش صادرات» (Export Processing Zone) کار ساده‌ای نیست، چرا که از منطقه مذکور در کشورها و تحقیقات انجام شده مختلف با

اسامی گوناگونی از قبیل: منطقه آزاد (Free Zone)، منطقه تجاری آزاد (Free Trade Zone)، منطقه خارجی (Foreign Trade Zone)، منطقه اقتصادی ویژه (Special Economic Zone)، منطقه آزاد پردازش صادرات (Free Export Processing Zone)، منطقه آزاد صادرات (Free Export Zone) و تعدادی اسامی دیگر یاد می‌شود. بهر حال چنین بنظر می‌رسد که کاربرد واژه «منطقه پردازش صادرات» عمومیت بیشتری دارد و تقریباً $\frac{2}{3}$ از کشورها و تحقیقات انجام شده از این نام استفاده می‌کنند.^۲

از میان تعاریف گوناگون - لکن دارای مفهومی کم و بیش یکسان - که از سوی منابع مختلف ارائه گردیده است^۳، تعریف

(1): *Ibid.*, p. 65.

(۲): برای فهرست جامع اسامی بکار رفته رجوع کنید به:

ILO, *Economic and Social Effects of Multinational Enterprises in Export Processing Zones* (Geneva: ILO, 1988), p.5.

(۳): بمنوان مثال رک به:

ILO, *Op. cit.* P. 4.; OECD, *Op.cit.*p.20.

UNCTAD, *Export Processing Free Zones in Developing Countries: Implications for Trade and Industrialisation Policies*, (New York: UNCTAD, 1986), p.4.

و نیز به‌یمنید مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، آشنایی با مناطق تجاری آزاد (تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۶۷)، صص ۴-۶ و موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ضمیمه اف ۱ مقاله‌نامه کیوتو درباره مناطق آزاد، (تهران موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۶۷)، ص ۳.

ارائه شده از سوی بانک جهانی که نه تنها به نسبت جامع‌تر می‌باشد بلکه بین «مناطق تجارت آزاد» و «مناطق پردازش صادرات» تمایز قائل می‌گردد، آورده می‌شود:

«منطقه پردازش صادرات شکل نسبتاً جدیدی از واژه منطقه تجاری آزاد — که در بسیاری از مکانها بکار برده می‌شود — است. «منطقه تجاری آزاد» قلمرو معینی است که غالباً در داخل یا در مجاورت یک بندر واقع گردیده و در آن تجارت آزاد با سایر نقاط جهان مجاز شناخته شده است. کالاها را میتوان بدون پرداخت حقوق و عوارض گمرکی از این منطقه خارج یا به آن وارد نمود، برای مدتی در انبار ذخیره و در صورت لزوم بسته‌بندی مجدد کرد. کالاهائی که از منطقه تجاری آزاد به کشور میزبان وارد می‌شوند، حقوق و عوارض گمرکی مقرر را می‌پردازند. ذخیره‌سازی قبلی آنها در انبارهای منطقه تجاری آزاد، تحویل سریع سفارشات را امکان‌پذیر می‌سازد و همزمان در بهره متعلقه به حقوق و عوارض گمرکی صرفه جویی می‌شود.»

«مناطق آزاد پردازش صادرات» علاوه بر تسهیلات فوق، ابنیه و خدمات مورد نیاز جهت تولید (یعنی تبدیل مواد خام و کالاهای واسطه‌ای وارداتی به محصولات نهائی) را با هدف صدور آنها و برخی اوقات جهت فروش در بازار داخلی — بشرط پرداخت حقوق و عوارض گمرکی معمول —

فراهم مینمایند. از اینرو منطقه آزاد پردازش صادرات ناحیه صنعتی ویژه‌ای است که از نظر فیزیکی و یا اداری در خارج از مرز گمرکی قرار گرفته و تولیداتش جهت گیری صادراتی دارند. تسهیلات این منطقه جهت جلب سرمایه‌گذاران خارجی و تسهیل استقرار آنهاست و معمولاً با مشوق‌های دیگر نیز همراه است.^۱

البته تعریف فوق نیز جامع و مانع نیست، چرا که برخی از مناطق پردازش صادرات بخش قابل توجهی از تولیدات خود را در بازارهای داخلی بفروش میرسانند. افراطی‌ترین نمونه این مناطق، منطقه پردازش صادرات مانائوس در برزیل است که بهتر است آنرا «منطقه پردازش واردات»^۲ نامید، چرا که بخش اعظم تولیداتش در برزیل بفروش میرسد. با این وجود، عموماً متفق‌القول هستند که حتی این مناطق رانیز میتوان مناطق پردازش صادرات دانست. در برخی دیگر از کشورها و مناطق جهان، مانند سنگاپور، هنگ کنگ و ماکائو — که فاقد هرگونه تعرفه و محدودیتهای وارداتی هستند — بجای کل کشور یا تمام محدوده آن، مناطق صنعتی خاصی که در محدوده معینی واقع شده‌اند (مانند ناحیه صنعتی یورونگ در سنگاپور)، بعنوان منطقه پردازش صادرات شناخته می‌شوند.

(1): OECD, *Op.cit.*, p. 20.

(2): Import Processing Zone.

۲- زمینه‌ها و اهداف تأسیس مناطق پردازش صادرات

ایجاد و توسعه «مناطق پردازش صادرات» در کشورهای در حال توسعه بی شک یکی از عمده‌ترین تحولاتی است که طی بیست سال اخیر در اقتصاد جهان به وقوع پیوسته است. دلایل این امر—چه از جنبه داخلی و چه از نقطه نظر سرمایه‌گذاران خارجی—متعددند، که اهم آنها را میتوان بصورت زیر برشمرد:

— عدم توفیق نسبی استراتژیهای توسعه مبتنی بر جایگزینی واردات — که از یکسو برای ورود مواد اولیه و ماشین‌آلات موازنه پرداختها را تحت فشار قرار می‌داد و از سوی دیگر تولیدات حاصل از آن بدلیل گرانی نسبی ناشی از حمایت‌های داخلی قابلیت صدور نداشتند^۱ — باعث گردید تا بسیاری از کشورهای در حال توسعه استراتژی مبتنی بر توسعه صادرات را تعقیب نمایند، بنحویکه تا سال ۱۹۷۵، از ۱۴۴ کشور در حال توسعه ۵۱ کشور به سمت سیاست توسعه صادرات، تغییر جهت دادند و برای این کشورها تجارت

خارجی بصورت سکوی پرش به سمت توسعه صنعتی درآمد.

— ارزانی و مازاد نیروی کار در کشورهای در حال توسعه و بالا بودن سطح دستمزدها در کشورهای صنعتی^۲ باعث گردید تا شرکتهای خارجی گرایش یابند تا فعالیتهای تولید کاربر (Labor - Intensive) خود را به کشورهای در حال توسعه انتقال دهند و این کشورها نیز جهت تخفیف مشکل بیکاری در کشور از این امر استقبال نمایند.

— افزایش محدودیت‌های تجاری نیز باعث گردیده تا شرکتهای چند ملیتی جهت حفظ و گسترش بازارهای خود به سرمایه‌گذاری در این مناطق بپردازند، چرا که در این صورت میتوانند از سهمیه‌های صادراتی استفاده نشده کشور مورد نظر در جهت صدور محصولات خود به کشورهای پیشرفته صنعتی استفاده نمایند.

— کسب درآمدهای ارزی، خصوصاً در دهه ۱۹۸۰ که کشورهای در حال توسعه با مشکل باز پرداخت اصل و فرع بدهیهای خارجی خود روبرو بوده‌اند، یکی دیگر از اهداف تأسیس این قبیل مناطق بوده است.

(1): OECD, *Op. cit.*, p. 17.

(۲): بعنوان نمونه، در سال ۱۹۷۸ متوسط هزینه حقوق و دستمزد در ژاپن چیزی حدود ۹ برابر فیلیپین بوده. است. ر. ک : *Ibid*, p. 29.

البته در کنار هزینه دستمزد، بهره‌وری نیروی کار نیز باید لحاظ گردد.

بعنوان مثال: نرخ بهره‌وری نیروی کار در صنعت پوشاک کشورهای شرق آسیا بین ۴۰ تا ۶۰ درصد بیش از رقم متناظر در کشور کلمبیاست. ر. ک :

Jean Currie. *Export Processing Zones in the 1980's* (London: EIU, Pub., 1985), p. 25.

۳- ابعاد جهانی مناطق پردازش صادرات

۱-۳- اشتغال

گسترش سریع مناطق پردازش صادرات در دهه ۱۹۷۰ و نیمه اول دهه ۱۹۸۰ باعث گردید تا میزان اشتغال در این مناطق از رقم تقریبی ۵۰ هزار نفر در سال ۱۹۷۰ به بیش از ۱/۳ میلیون نفر در سال ۱۹۸۶ بالغ گردد و در خلال سالهای ۱۹۷۶ - ۸۶ رشد متوسط سالانه اشتغال در این مناطق به ۹ درصد برسد. ۲ در سال ۱۹۸۶ تعداد ۴۶ کشور در این زمینه فعالیت داشتند، لکن توزیع اشتغال در این کشورها بصورت یکسانی صورت نگرفته است. چهارده کشور عمده ۹۴/۵ درصد از اشتغال در این مناطق را بخود اختصاص داده‌اند^۳ و سهم ۳۱ کشور باقیمانده تنها ۵/۵ درصد بوده است. شایان ذکر است که در میان چهارده کشور فوق، کشورهای تازه صنعتی شده (NIC's «Newly Industrialized Countries») سهمی غالب دارند که این سؤال را مطرح مینماید که آیا این کشورها بدلیل تاسیس و گسترش مناطق مذکور صنعتی شده‌اند یا این پویایی اقتصادی و صنعت این کشورهاست که شرکتهای چند ملیتی را به سرمایه گذاری

ماهیت کاربر بودن صنایع تاسیس شده در این مناطق این نوید رامی داد که ارزش افزوده و درآمد ارزی نسبتاً قابل توجهی نصیب کشور میزبان گردد.

— انتقال تکنولوژی و ایجاد «ارتباطات پیش رو و پس رو»^۱ از دیگر اهداف کشورهای در حال توسعه در ایجاد مناطق پردازش صادرات بوده است. آموزش پرسنل محلی جهت تولید کالا و یا ارائه خدمات بعد از فروش و یا گسترش استفاده از منابع طبیعی داخلی در تولیدات این مناطق از جمله طرقی هستند که می‌تواند بوسیله آنها انتقال تکنولوژی به کشور میزبان صورت بگیرد.

— در برخی از موارد، در تاسیس مناطق پردازش صادرات، توسعه یک منطقه خاص بیش از ایجاد اشتغال و کسب درآمدهای ارزی مورد توجه قرار میگیرد.

— نهایتاً، وجود زیربنای لازم در این مناطق، معافیت‌های گمرکی موجود و مشوقهای مالی و عدم وجود بوروکراسی در آنها از عمده عوامل جلب شرکتهای خارجی به این مناطق بشمار می‌آیند.

(1): *Forward and Backward Linkages.*

(2): *ILO, Op. cit., p. 10.*

(۳): این کشورها بترتیب عبارت بودند از: مکزیک، سنگاپور، کره جنوبی، هنگ کنگ، مالزی، تایوان، برزیل، ماکائو، موریس، تونس، فیلیپین، دومینیک، سرلانکا و مصر.

و توسعه مناطق پردازش صادرات در این کشورها ترغیب نموده است؟^۱

تمرکز جغرافیائی اشتغال در مناطق پردازش صادرات در سطح قاره‌ها و مناطق جهان نیز کاملاً مشهود است. در سال ۱۹۸۶، سه کشور موریتس، تونس و مصر ۹۶/۵ درصد از کل اشتغال در مناطق پردازش صادرات آفریقا را بخود اختصاص داده بودند. در امریکای لاتین، مکزیک، برزیل و جمهوری دومینیکن ۹۱/۵ درصد از کل اشتغال مناطق پردازش صادرات منطقه را در اختیار داشتند و در آسیا کشورهای سنگاپور، کره جنوبی، هنگ کنگ، تایوان، ماکائو، فیلیپین و سریلانکا ۹۴/۵ درصد از کل اشتغال مناطق مذکور را در انحصار خود داشتند.^۲

سهام اشتغال در مناطق پردازش صادرات^۳ در اشتغال صنعتی هر یک از کشورهای فوق بسیار متفاوت است. در برخی از کشورها (نظیر: ماکائو و موریتس) اشتغال در این مناطق بیش از $\frac{۳}{۴}$ کل اشتغال صنعتی کشور را تشکیل می‌دهد و این در حالی است که سهم این مناطق در کشورهای برزیل، مصر و فیلیپین بین ۱/۲ تا

۱/۵ درصد از اشتغال در کل صنایع این کشورها را بخود اختصاص داده است. سهم این مناطق در اشتغال صنعتی دیگر کشورها در نیمه اول دهه ۱۹۸۰ شرح زیر بوده است: سنگاپور ۳۵ درصد، مالزی ۲۳ درصد، دومینیکن ۲۲ درصد، تونس ۲۰ درصد، سریلانکا ۱۶ درصد، مکزیک ۱۰ درصد، هنگ کنگ ۹/۵ درصد، کره جنوبی ۵/۵ درصد و تایوان ۴/۸ درصد.

فایده طبقه‌بندی فوق آن است که تا حدودی میتوان با استفاده از آنها در مورد نقش مناطق پردازش صادرات در توسعه صنعتی کشورهای فوق بحث کرد، که ان شاء... آنها در بخشهای بعد پی گیری خواهیم کرد.

ترکیب اشتغال در مناطق پردازش صادرات کشورهای در حال توسعه نیز ویژگی بخصوصی دارد. برآورد گردیده که حدود ۷۰ درصد از نیروی کار شاغل در این مناطق را زنان تشکیل می‌دهند.^۴ این نسبت در اواخر دهه ۱۹۷۰ در سریلانکا ۸۷ درصد، در مالزی حدود ۷۲ درصد، در مکزیک ۷۰ درصد و در منطقه پردازش صادرات ماسان (Masan) در کره جنوبی ۷۷ درصد بوده

(۱): در صورتیکه پاسخ قسمت اول سوال مثبت باشد باید گفت که سرمایه‌گذاری آن دسته از کشورها که فاقد پویائی صنعتی مورد نظر هستند، چندان قابل توجیه نخواهد بود.

(2): ILO, *Op. cit.*, p. 10.

(۳): از آنجا که آمار صادرات و ارزش افزوده این مناطق در دسترس نیست، میزان و سهم اشتغال در این مناطق بعنوان شاخص اهمیت آنها در اقتصاد کشورهای مربوطه مورداستفاده قرار گرفته است.

(4): OECD, *Op. cit.*, p. 34.

۲-۳- ساختار تولیدات

نکته دیگری که در بررسی مناطق پردازش صادرات اهمیت دارد، ماهیت تولیدات آنهاست. زیرا این امر در رابطه با تربیت نیروی کار و انتقال تکنولوژی به کشور میزبان میتواند نقشی اساسی را ایفا نماید. از آنجا که اکثر مناطق پردازش صادرات با بازارهای اصلی خود در کشورهای صنعتی فواصل بسیار زیادی دارند، این انتظار وجود دارد که صنایع مستقر در این مناطق به تولید (با مونتاژ) کالاهای سبک وزن و با ارزش افزوده بالا بپردازند. مطالعات انجام شده نشان میدهد که صنایع الکترونیکی، حدود ۳۰ درصد از

است. علت این امر آن است که زنان شاغل علاوه بر نظم و دقت بیشتر، دستمزدی معادل نصف دستمزد کارگران مرد دریافت می‌کنند. البته روندهای اشتغال حاکی از آن است که با توسعه مناطق پردازش صادرات، سهم زنان در اشتغال مناطق مذکور کاهش می‌یابد. بعنوان مثال، سهم زنان در نیروی کار این مناطق در مالزی از ۸۷ درصد در سال ۱۹۷۲ به ۷۲ درصد در سال ۱۹۷۶ و در ماسان از ۹۰ درصد در سال ۱۹۷۱ به ۷۵ درصد در سال ۱۹۷۹ کاهش یافت.^۱ تجربه نشان میدهد که این روند ناشی از افزایش تقاضا برای کارگران ماهر و استفاده گسترده‌تر از وسایل سرمایه بر می‌باشد.^۲

جدول (۱): ترکیب نیروی کار در منطقه پردازش صادرات ماسان در کره جنوبی

(واحد: درصد)

مردان	زنان	جمع	
۵/۲	۳/۵	۸/۷	برخند دفتری
۱/۲	۰	۱/۲	مهندسان
۱/۳	۰	۱/۳	تکنیسین‌ها
۲	۳/۵	۵/۵	کارگران ماهر
۳/۸	۲۴/۱	۲۷/۹	کارگران نیمه‌ماهر
۹/۵	۴۵/۹	۵۵/۴	نوا موزان (کارگران غیرماهر)
۲۳	۷۷	۱۰۰	جمع

OECD. *Op. cit.*, p. 35.

مأخذ:

(1): OECD. *Op. cit.*, p. 34.

(2): *Ibid.*, p. 35.

شرکتهای تأسیس شده و بین ۵۵-۶۰ درصد از کل اشتغال در این مناطق را به خود اختصاص داده بودند.^۱ تولیدات اصلی این شرکتها - که اغلب جنبه مونتاژ دارد - عبارتند از: رادیو، تلویزیون، ضبط صوت، تلویزیون سیاه و سفید و اخیراً تلویزیون رنگی. این مناطق عمدتاً در کشورهای شرق آسیا (هنگ کنگ، کره جنوبی، سنگاپور، مالزی و تایوان) و نیز در کشور مکزیک تمرکز یافته اند.

صنایع نساجی و پوشاک حدود ۲۰ درصد از شرکتهای مناطق پردازش صادرات و بین ۱۵-۲۵ درصد از اشتغال در این مناطق را تشکیل می دهند (از این نظر پس از صنایع الکترونیکی در مقام دوم جای دارند.^۲) میزان تمرکز در این صنایع بمراتب کمتر از صنایع الکترونیکی است. در آسیا، هنگ کنگ، سریلانکا، کره جنوبی (منطقه ایری)، فیلیپین (منطقه باتان) و هند (منطقه کاندالا) و نیز مکزیک و موریس از جمله مناطق عمده تولید منسوجات و پوشاک هستند. از دیگر صنایع فعال در این مناطق می توان از صنایع تولید محصولات چوبی (میز و صندلی و میل)، صنایع پلاستیکی، صنایع لاستیک سازی، صنایع غذایی و نوشابه سازی و دخانیات و صنایع کفش و محصولات چرمی نام برد.

نکته قابل ذکر در ماهیت تولید این صنایع آن است که تقریباً در تمامی آنها، یک صنعت - علی رغم میل طراحان این مناطق - خود را بصورت صنعت غالب به منطقه تحمیل نموده است. بارزترین این موارد، صنعت منسوجات و پوشاک در مناطق پردازش صادرات سریلانکا است که حدود ۹۰ درصد از اشتغال را به خود اختصاص داده است. (رجوع کنید به جدول ۲). بهمین ترتیب حدود $\frac{۳}{۴}$ از اشتغال در مناطق پردازش صادرات مالزی به صنایع الکترونیکی اختصاص یافته است.

۳-۳- ساختار مالکیت

بررسی ساختار مالکیت صنایع واقع در مناطق پردازش صادرات نیز به نوبه خود حائز اهمیت است، زیرا اگر سرمایه گذاران این مناطق را انحصاراً شرکتهای بزرگ خارجی تشکیل دهند، تاثیر آنها بر توسعه اقتصادی کشور میزبان (در زمینه های ایجاد اشتغال و افزایش صادرات) احتمالاً کمتر از حالتی خواهد بود که این سرمایه گذارها با مشارکت سرمایه گذاران داخلی و یا بعضاً تنها توسط سرمایه گذاران داخلی صورت گرفته باشد. تجربه کشورهای صنعتی نشان می دهد که تاثیر سرمایه گذارهای خارجی بر فرآیند توسعه اقتصادی این کشورها نه از

(1): Jean Currie, *Export Processing Zones in the 1980's*, (London: EIU, Pub., 1985), p. 19.

(2): *Ibid.*, p. 22.

جدول (۲): ساختار اشتغال مناطق پردازش صادرات در منتخبی از کشورهای در حال توسعه

کشور (سال)	گروه محصولات	بهم (درصد)
مکزیک (۱۹۸۴):	محصولات الکترونیکی و ماشین های الکتریکی	۵۴/۳
	تجهیزات حمل و نقل	۱۴/۷
	منسوجات و یوناک	۱۰
	میزومندلی و لوازم جویی	۳/۱
	اسباب بازی و کالاهای ورزشی	۳/۱
	جرم و محصولات چرمی	۲
	سایر صنایع و خدمات	۱۲/۸
	جمع	۱۰۰
مالزی (۱۹۷۹):	محصولات الکترونیکی و ماشین های الکتریکی	۷۴/۵
	منسوجات و یوناک	۱۴/۲
	عدسیها و وسایل نوری	۳/۷
	فراآورده های لاستیکی	۲/۶
	محصولات و ماشین آلات فلزی	۱/۸
	سایر صنایع	۵/۸
	جمع	۱۰۰
برزیل (۱۹۸۲):	محصولات الکترونیکی و ماشین های الکتریکی	۴۰/۱
	میزومندلی و لوازم جویی	۱۰/۲
	تجهیزات حمل و نقل	۸/۳
	پلاستیکها	۶/۸
	منسوجات و یوناک	۶/۵
	مواد غذایی و نوشیدنیها	۴/۲
	محصولات و ماشین آلات فلزی	۳/۹
	ساعت	۲/۸
	سایر صنایع	۱۴/۸
	جمع	۱۰۰

ادامه جدول: (۲)

۸۶/۶	منسوجات و پوشاک	مورس (۱۹۸۵):
۲/۶	میزومندلی و لوازم چوبی	
۲/۱	جواهرات	
۱/۲	ساعت مچی و ساعت دیواری	
۷/۵	سایر صنایع	
۱۰۰	جمع	
۴۳	منسوجات و پوشاک	فیلیپین (۱۹۸۰):
۱۳/۹	محمولات الکترونیکی و ماشین های الکتریکی	
۱۰/۲	تجهیزات حمل و نقل	
۸/۲	کفش و محمولات چرمی	
۳/۲	محمولات پلاستیکی	
۱/۷	میزومندلی و لوازم چوبی	
۱۹/۸	سایر صنایع	
۱۰۰/۰	جمع	
۶۱/۳	منسوجات و پوشاک	جمهوری دومینیکن (۱۹۸۵):
۱۲/۱	کفش و محمولات چرمی	
۶/۹	سیگار	
۵/۲	جواهرات	
۴/۵	محمولات الکترونیکی و ماشین های الکتریکی	
۲/۷	عدسی ها و وسایل نوری	
۲/۱	مواد غذایی و نوشیدنیها	
۱/۶	محمولات پلاستیکی	
۳/۶	سایر صنایع	
۱۰۰/۰	جمع	

ادامه جدول: (۲)

۸۹/۹	منسوجات و پوشاک	سریلانکا (۱۹۸۱):
۴/۵	مواد غذایی، نوشیدنیها و توتون و تنباکو	
۲/۰	محمولات الکتریکی و ماشینهای الکتریکی	
۱/۳	محمولات لاستیکی	
۲/۳	سایر صنایع و خدمات	
۱۰۰/۰	جمع	
۵۴	منسوجات و پوشاک	مصر (۱۹۸۰):
۱۹	مواد غذایی، نوشیدنیها و توتون و تنباکو	
۱۶/۱	محمولات شیمیایی	
۳/۸	محمولات فلزی	
۷/۱	سایر صنایع	
۱۰۰/۰	جمع	

• تنها در منطقه پردازش صادرات باتان

•• اختلاف در جمع از منبع اصلی است.

مأخذ:

ILO, *Op. cit.*, pp. 38-39.

جاناب سرمایه گذارهای اولیه انجام شده، نمونه از این موارد است. بلکه بیشتر از طریق ادغام تدریجی شرکتهای ایجاد شده در اقتصاد داخلی این کشورها بوده است که طی آن شرکتهای فرعی خارجی تدریجاً بصورت یکی از عمده موسسات داخلی درآمده اند. شرکت (RCA) امریکا، که در ابتدا یکی از شعبات شرکت مارکونی انگلستان بود، یک

نمونه از این موارد است. بررسیهای انجام شده حاکی از آن است که برخلاف آنچه در افواه شایع است، بخش عمده ای از سرمایه گذاری در صنایع واقع در مناطق پردازش صادرات کشورهای در حال توسعه توسط ویا با مشارکت سرمایه گذاران داخلی صورت گرفته است.^۱ تحقیق در مورد مناطق پردازش صادرات سیزده کشور در

(۱): مناطق پردازش صادرات لیبریا تنها موردی است که در آن تمامی سرمایه گذارها توسط شرکتهای خارجی صورت گرفته است.

ILO, *Op. cit.*, p. 25.

رک:

مثبت بوده و از میان کشورهای که آمار اشتغال آنها موجود است تنها میزان اشتغال در السالوادور از حدود ۶ هزار نفر در سال ۱۹۷۵ به حدود ۲ هزار نفر در سال ۱۹۸۶ کاهش یافته است.^۲ در طول این مدت قریب ۷۵۰ هزار شغل جدید در مناطق پردازش صادرات کشورهای در حال توسعه ایجاد گردیده که عمدتاً ناشی از افزایش

حال توسعه حاکی از آن است که از ۱۲۶۹ موسسه که در مناطق پردازش صادرات این کشورها فعالیت دارند ۳۶/۸ درصد از آنها متعلق به شرکتهای خارجی و ۲۴/۸ درصد متعلق به سرمایه گذاران محلی می باشند (جدول ۳). حدود ۳۸/۳ درصد دیگر از موسسات نیز با مشارکت سرمایه گذاران داخلی و خارجی تاسیس گردیده اند.^۱

جدول (۳): ترکیب مالکیت صنایع در مناطق پردازش صادرات ۱۳ کشور در حال توسعه

نوع مالکیت	نمعداد	درصد
کل شرکتهای :	۱۲۶۹	۱۰۰/۰
با مالکیت خارجی	۲۶۸	۳۶/۸
با مالکیت داخلی	۳۱۵	۲۴/۸
با سرمایه گذاری مشترک	۲۸۶	۳۸/۳

۱- شامل مکزیک، کره جنوبی، مالزی، موریس، فیلیپین، سریلانکا، دومینیک، هندوستان، جامائیکا، ترینیداد و توباگو، غنا، السالوادور و لیبریا.

مأخذ: ILO, *Op. cit.*, p. 25.

۴- عملکرد مناطق پردازش صادرات اشتغال در مکزیک (به میزان تقریبی ۱۷۵ هزار نفر)، سنگاپور (به میزان ۱۱۲ هزار نفر)، موریس (به میزان تقریبی ۵۲ هزار نفر)، برزیل (حدود ۳۶ هزار نفر)، دومینیک (حدود ۳۰ هزار نفر)، مالزی (حدود ۴۱ هزار نفر)، کره جنوبی و فیلیپین

۴- عملکرد مناطق پردازش صادرات

در طول دوره ۱۹۷۵ - ۸۶ عملکرد مناطق پردازش صادرات در زمینه ایجاد اشتغال در کشورهای در حال توسعه عموماً

(۱): از آنجا که شرکتهای خارجی عموماً بزرگتر از شرکتهای داخلی هستند، سهم واقعی سرمایه گذاریهای خارجی در این مناطق از رقم ذکر شده بیشتر خواهد بود.

(2): ILO, *Op. cit.*, pp. 162- 63.

که سهم اشتغال در این مناطق رقم بسیار پائینی از کل اشتغال در صنایع کشور را تشکیل می‌دهد. مثلاً برزیل (۱/۵ درصد)، مصر (۱/۵ درصد) و فیلیپین (۱/۲ درصد) - ایجاد و گسترش این مناطق را نمیتوان محرک توسعه صنایع کشورهای مذکور دانست.^۳ این امر حتی در مورد کشورهای چون کره جنوبی (با ۵/۵ درصد سهم) و تایوان (با ۴/۸ درصد سهم) نیز صادق است. از سوی دیگر، در کشورهای مانند ما کائو و موریس - که در آنها سهم اشتغال مناطق پردازش صادرات در کل اشتغال صنعتی کشور بترتیب ۹۰ و ۷۸ درصد است - این مناطق را میتوان محرک اصلی صنعتی شدن کشور محسوب نمود. البته حالت اخیر فقط در مورد کشورهای کوچک، و مناطقی که فرآیند صنعتی شدن در آنها همزمان با ایجاد مناطق تجارت آزاد شروع شده مصداق دارد. بطور متوسط، سهم مناطق پردازش صادرات در کل اشتغال بخش صنعت ۴۵ کشور در حال توسعه چیزی حدود ۲ درصد است که این رقم نمی‌تواند مناطق پردازش صادرات را محرک توسعه صنعتی در این کشورها قلمداد نماید.^۴

(هر کدام حدود ۴۰ هزار نفر) و هنگ کنگ (حدود ۳۰ هزار نفر) بوده است. بنظر میرسد که مصر و سریلانکا نیز جمعاً حدود ۳۰ - ۴۰ هزار نفر به سطح اشتغال مناطق خویش افزوده باشند. بنابراین، حدود ۸۰ درصد از افزایش اشتغال در صنایع مناطق پردازش صادرات به کشورهای اختصاص یافته که عموماً در زمره کشورهای دارای مناطق قدیمی پردازش صادرات هستند و افزایش اشتغال در سایر کشورها اکثراً در حد چند هزار نفر است. بعنوان نمونه، تا سال ۱۹۸۶ تنها ۱۳۰۰ شغل صنعتی در منطقه پردازش صادرات امارات متحده عربی ایجاد گردیده است.^۱ در پاکستان این رقم ۱۵۰۰ و در بنگلادش ۴۵۱۵ گزارش شده‌اند.^۲

نکته دیگری که در زمینه اشتغال در این مناطق مورد نظر بوده و هست این است که اشتغال در این مناطق تا چه اندازه به فرآیند صنعتی شدن در کشور مورد نظر کمک کرده است. در این رابطه اطلاع از سهم اشتغال در مناطق پردازش صادرات به کل اشتغال صنعتی در کشور می‌تواند تا حدودی گویای مطلب باشد. بعبارت دیگر، در کشورهای

(۱): میزان اشتغال در مناطقی که عمدتاً به فعالیت‌های تجاری اشتغال دارند کمتر از اشتغال در مناطق تولیدی است.

OECD, *Op.cit.*, p. 45.

(2): ILO, *Op.cit.*, pp. 182-83.

(3): *Ibid.*, p. 23.

(4): ILO, *Op. cit.*, p. 22.

البته در بررسی میزان تاثیر مناطق پردازش صادرات بر اشتغال صنعتی در کشورهای مذکور تنها نباید اشتغال مستقیم در این مناطق را مدنظر قرار داد، بلکه ایجاد اشتغال بصورت غیرمستقیم نیز باید لحاظ گردد. اشتغال غیرمستقیم ایجاد شده عمدتاً از طریق ایجاد ارتباطات پس رو با اقتصاد داخلی کشور موردنظر و صرف کردن حقوق و دستمزدهای پرداختی به شاغلین مناطق پردازش صادرات در اقتصاد کشور میزبان صورت می‌گیرد. گرچه در این زمینه آمار و اطلاعات دقیقی در دسترس نیست، لکن بررسیهای انجام شده حاکی از آن است که اشتغال زایی غیرمستقیم مناطق پردازش صادرات اندکی بیش از اشتغال زایی مستقیم آنها بوده است.^۱

همانگونه که قبلاً ذکر شده صدور محصولات صنعتی یکی از عمده اهداف تاسیس مناطق پردازش صادرات بوده است. البته از آنجا که این قبیل مناطق بخش عمده نهاده‌های موردنیاز خود را از خارج وارد می‌نمایند، آنچه در این رابطه حائز اهمیت است نه میزان صادرات، بلکه خالص صادرات این مناطق است.

تحقیقات انجام شده در مورد سهم خالص صادرات مناطق پردازش صادرات در کل صادرات این مناطق (در ۱۱ کشور در حال توسعه که حدود ۴۵ درصد اشتغال این مناطق در کشورهای در حال توسعه را بخود

اختصاص دادند)، سه گروه مشخص را قابل تفکیک می‌نماید: در گروه اول، مناطق پردازش صادرات کسره جنوبی، تایوان، موریس، هندوستان، فیلیپین و جمهوری دومینیکن قرار دارند که در آن خالص صادرات مناطق پردازش صادرات سهم عمده‌ای در کل صادرات مناطق دارند. در گروه دوم، کشورهایی چون مالزی و سریلانکا قرار دارند که علی‌رغم بالا بودن میزان صادرات ناخالص - بدلیل واردات زیاد، سهم خالص صادرات در کل صادرات مناطق پردازش صادرات این کشورها بسیار محدود و در حدود ۵ درصد است. نمونه بارز گروه سوم، مناطق پردازش صادرات برزیل است که احتمالاً از یک منطقه پردازش صادرات در اوایل تاسیس خود (در اوایل دهه ۱۹۶۰) به یک منطقه پردازش واردات در سالهای اخیر مبدل گردیده است.

البته باید توجه داشت که بدلیل سرمایه‌گذاریهای اولیه موردنیاز در این مناطق، نسبت خالص صادرات به کل صادرات مناطق پردازش صادرات در سالهای اول رقمی منفی خواهد بود (جدول ۴).

در زمینه ماهیت تولیدات مناطق پردازش صادرات نیز همانطور که قبلاً ذکر شد، صنایع نساجی و الکترونیکی سهمی غالب دارند، لکن توفیق یا ناکامی مناطق پردازش صادرات در زمینه صادرات را نمیتوان به

(1): ILO, *Op. cit.*, pp. 75-77.

جدول (۴): سهم خالص صادرات در کل صادرات مناطق پردازش صادرات در منتخبی از کشورها و مناطق در حال توسعه.

واحد: درصد

کشور یا منطقه	سال	سهم خالص صادرات در کل صادرات مناطق پردازش صادرات
(۱) جمهوری کره :	متوسط سالهای ۱۹۷۱-۷۳	۳۴/۳
	متوسط سالهای ۱۹۷۴-۷۶	۵۱/۱
مالزی :	متوسط سالهای ۱۹۷۴-۷۶	-۵/۲
	متوسط سالهای ۱۹۷۷-۷۹	۵/۶
برزیل :	متوسط سالهای ۱۹۶۸-۷۰	- ۴۱/۵
	" " ۱۹۷۸-۸۰	- ۶۵۸
موریتوس :	" " ۱۹۸۳-۸۶	۲۴/۲
(۲) فیلیپین :	" " ۱۹۷۶-۷۸	۳۳/۶
	" " ۱۹۷۹-۸۱	۲۵/۷
دومینیکا :	۱۹۸۴	۲۸
بریتانیکا :	متوسط سالهای ۱۹۸۰-۸۱	۵/۱
(۳) هندوستان :	" " ۱۹۷۴/۷۵-۱۹۷۶/۷۷	۵۹/ ۹
	" " ۱۹۷۷/۷۸-۱۹۷۹/۸۰	۵۲/۴
اندونزی :	۱۹۷۸	۰/۸
	۱۹۸۱	۵۰/۳
(۴) باربادوس :	۱۹۸۰	-۳۶/۵
تاوان (چین):	متوسط سالهای ۱۹۷۲-۷۵	۱۴

- ۱- تنها شامل منطقه پردازش صادرات ماسان
- ۲- تنها شامل منطقه پردازش صادرات باتان
- ۳- تنها شامل منطقه پردازش صادرات کاندالا
- ۴- تنها شامل ارقام صنایع الکترونیک و نساجی است.

مأخذ:

ILO, *Op. cit.*, p. 72.

وجود یا عدم وجود یکی از این دو صنعت و یا هر صنعت دیگر نسبت داد. بعنوان مثال صنعت الکترونیک در مناطق پردازش صادرات کشورهای مالزی و کره جنوبی سهمی غالب دارد، لکن در کشور اول نسبت خالص صادرات به کل صادرات منطقه بسیار پائین و در کشور دوم بالاست. بهمین ترتیب در سریلانکا که صنعت نساجی سهمی غالب در مناطق پردازش صادرات دارد نسبت فوق در سطحی نازل قرار دارد، حال آنکه این نسبت در کشور موریس بسیار بالاست. در واقع گفته شده است که ماهیت صنایع تاسیس شده در مناطق پردازش صادرات بیشتر تابع سیاست‌گزارهای دولتها و زیربنای صنعتی موجود در کشور است.^۱ نکته دیگری که در سرمایه‌گذاری شرکتهای خارجی در مناطق پردازش صادرات کشورهای در حال توسعه بعنوان یک عامل تعیین کننده مورد اشاره قرار گرفته، پائین بودن سطح دستمزد در این کشورهاست. ولی در این مورد نیز شواهد حاکی از آن است که علی‌رغم اهمیت کلی عامل مذکور، گسترش مناطق پردازش صادرات در کشورهای در حال توسعه را نمی‌توان تنها با استفاده از آن توضیح داد، بلکه عواملی از قبیل: کیفیت نیروی کار،

میزان دانش و تمایل به کار آنها، ثبات سیاسی و شرایط اجتماعی کشور میزبان و حتی شرایط سیاسی - اجتماعی حاکم در کشورهای همجوار نیز در این رابطه بسیار موثر بوده‌اند. بعنوان مثال، کشورهای حوزه دریای کارائیب و کشورهای شرق و جنوب شرقی آسیا به دلیل امن تلقی شدن شرایط سیاسی - اجتماعی منطقه، مورد توجه سرمایه‌گذاران خارجی بوده‌اند در حالیکه کشورهای امریکای مرکزی - به لحاظ وجهه بی‌ثباتی اوضاع سیاسی منطقه، از این امر زیان دیده‌اند.^۲ بعلاوه، حفظ دستمزدها در سطوح پائین همیشگی نیست و عواملی از قبیل: تورم داخلی، رشد دستمزدها در داخل کشور میزبان، نرخ برابری دلار با پول کشور میزبان و بطور کلی، اوضاع اقتصادی کشور میزبان در تعیین آن دخالت دارند.

شاید بهترین شاهد این مدعا جدول زیر باشد همانطور که ملاحظه می‌شود شاخص دستمزد در مکزیک، کره جنوبی، سنگاپور و هنگ کنگ - که بیش از نیمی از اشتغال صنعتی در مناطق پردازش صادرات جهان را بخود اختصاص داده‌اند - چندین برابر متوسط دستمزد در هندوستان، سریلانکا و اندونزی است، در حالیکه گسترش مناطق پردازش صادرات در این کشورها بسیار

(1): *Ibid.*, p. 46.

البته بین سهم سرمایه‌گذارهای خارجی و میزان تمرکز صنایع پردازش صادرات نیز یک همبستگی مثبت دیده می‌شود. رک.

Ibid., p. 42.

(2): ILO, *Op. cit.*

محدودتر از کشورهای قبل بوده است. البته ممکن است ادعا شود که این امر ناشی از جدیدالتاسیس بودن مناطق پردازش صادرات در کشورهای گروه دوم است، لکن با عنایت به اینکه منطقه پردازش صادرات کانادا در هندوستان اولین منطقه پردازش صادرات در آسیا بوده است^۱، این ادعا از اعتبار چندانی برخوردار نخواهد بود.

یکی دیگر از عواملی که ادعا می شود در جلب سرمایه گذاریهای خارجی به مناطق پردازش صادرات موثر است، سوسیدها و مشوقهای جزئی است که از سوی کشور میزبان ارائه می گردد. لکن بررسی دقیق تر این موضوع نشان می دهد که از یکسو این امر تاثیر چندانی در جلب شرکتهای خارجی ندارد و از سوی دیگر، برای کشور میزبان میتواند بسیار پرهزینه باشد. بعنوان مثال، اگر فرض کنیم که کشور میزبان برای یک شغل ایجاد شده در منطقه پردازش صادرات جایزه ای معادل ۵۰۰ دلار به سرمایه گذار خارجی بدهد برای شرکتی که ۵۰ شغل جدید ایجاد نماید مبلغ کل این پاداش حدود ۲۵ هزار دلار خواهد شد، حال آنکه سرمایه گذاری مورد نیاز برای راه اندازی این طرح رقمی حدود یک میلیون دلار است^۲. بنابراین مشوق مذکور، در مقایسه با سرمایه گذاری مورد نیاز، درصد قابل توجهی

را تشکیل نمی دهد و این در حالی است که برای کشور میزبان - که فرضاً قصد ایجاد اشتغال برای ۱۰ هزار نفر را داشته باشد - جمع مبالغ پرداختی به ۵ میلیون دلار بالغ خواهد گردید. بهمین ترتیب اگر خدماتی نظیر: آب و برق با قیمت ارزان در اختیار سرمایه گذاران خارجی قرار گیرد، این امر در هزینه تولید آنها تأثیر قابل ملاحظه ای نخواهد داشت لیکن در درازمدت هزینه بسیار بالائی برای کشور میزبان بهمراه دارد.

آنچه در مجموع، یک منطقه را جذاب تر از مناطق دیگر می سازد، یک یا دو عامل و مشوق خاص نبوده و عواملی از قبیل: سطح دستمزد، کیفیت نیروی کار، اوضاع سیاسی و اجتماعی منطقه، مشوقهای ارائه شده، میزان اجاره تسهیلات تولیدی در منطقه، کیفیت تسهیلات تولیدی و خدماتی موجود، فاصله منطقه از بازارهای فروش کالا و... نیز در این رابطه موثرند. در نهایت، سرمایه گذاران خارجی برای انتخاب محل به مقایسه بین مناطق پردازش صادرات در کلیه کشورها میپردازند و سپس اخذ تصمیم می کنند. عدم ارائه شرایط و تسهیلات قابل رقابت با سایر مناطق می تواند شکست کامل یک منطقه را بدنبال داشته باشد. بعنوان نمونه، در سال ۱۹۸۶ تعداد سرمایه گذاران و میزان اشتغال ایجاد شده در منطقه پردازش

(۱): این منطقه در سال ۱۹۶۶ در نزدیکی بمبئی تاسیس گردید. رک. H.O., *Op. cit.*, p. 7.

(۲): متوسط سرمایه گذاری لازم برای هر شغل در مناطق پردازش صادرات حدود ۲۰ هزار دلار برآورد شده است. رک

H.O., *Op. cit.*, p. 27.

جدول (۵): میزان و شاخص متوسط دستمزد کارگران صنایع نساجی و الکترونیک در مناطق
 پردازش صادرات منتخبی از کشورهای در حال توسعه

واحد: دلار آمریکا برای هر ساعت

کشور یا منطقه (سال)	صنایع الکترونیک	صنایع نساجی	شاخص متوسط دستمزد (۱۰۰ = آمریکا سال)
مکزیک (۱۹۸۰) (۱)	۰/۷۵	۰/۷۵	۱۶/۴
سنگاپور (۱۹۸۰)	۰/۹۰	۰/۸۰	۱۸/۶
جمهوری کره (۱۹۸۰)	۰/۹۱	۰/۵۹	۱۶/۴
هنگ کنگ (۱۹۸۰)	۰/۹۷	۱/۰۳	۲۱/۹
مالزی (۱۹۸۰)	۰/۴۲	-	۹/۲
موریس (۱۹۸۱)	-	۰/۳۲	۷
فیلیپین (۱۹۷۸)	۰/۳۰	۰/۱۷	۵/۱
هولمینگن (۱۹۸۴) (۲)	۰/۵	۰/۵	۱۰/۹
سريلانكا (۱۹۸۱)	-	۰/۱۲	۲/۶
هندوستان (۱۹۸۱)	-	۰/۲۰۰	۲/۴۵
اندونزی (۱۹۸۲)	-	۰/۱۳	۲/۸
جا ما شیکا (۱۹۸۴)	-	۰/۲۶	۵/۷
باربا دوسر (۱۹۸۴)	۱/۱۵	۱/۰۵	۲۴/۱
زایبن (۱۹۸۴)	۵/۹۷	۳/۹۶	۸۶/۷
آمریکا (۱۹۸۰)	۶/۹۶	۴/۵۷	۱۰۰

(۱): حداقل دستمزد در مناطق پردازش صادرات مکزیک

(۲): حداقل دستمزد در تمامی مناطق پردازش صادرات.

ILO, *Op. cit.*, p. 92.

مأخذ:

باتان در کشور فیلیپین نیز پس از هشت سال که از تاسیس آن میگذرد تنها توانسته است نیمی از سرمایه گذاران خارجی مورد نظر را جلب نماید^۱. بدیهی است که این امر در

صادرات کشور لیبیریا (دهسال پس از تاسیس این منطقه) بترتیب به یک سرمایه گذار خارجی و ۵۰ نفر محدود میگردیده است و منطقه پردازش صادرات

(1): ILO, *Op. cit.*, p. 135.

سودآوری مناطق پردازش صادرات مذکور از نقطه نظر سرمایه گذاریهای زیربنائی انجام شده در تاسیس این مناطق در مقایسه با اجاره بهای اخذ شده و اشتغال و صادرات منطقه - تاثیر تعیین کننده ای داشته است.

در نهایت، عملکرد مناطق پردازش صادرات حاکی از آن است که این مناطق اغلب در اوایل فرآیند صنعتی شدن کشورها، جهت جذب مازاد نیروی کار اضافی، مورد استقبال واقع میشوند. در جریان صنعتی شدن کشورها و همراه با افزایش دستمزدها، علاقه کشورها به تاسیس این قبیل مناطق کاهش می یابد، همچنانکه در تایوان و کره جنوبی این کاهش علاقه دیده می شود.^۱

از اینرو احتمالاً در دهه های آینده کشورهای که در حال حاضر در این زمینه فعالیت دارند علاقه کمتری به این موضوع نشان خواهند داد و کشورهای دیگری جایگزین آنها خواهند گردید.

۵- نگاهی به امکانات و محدودیتهای تاسیس مناطق تجارت آزاد در ایران

از آنجا که موفقیت تاسیس مناطق آزاد تجاری - صنعتی در ایران مستلزم وجود امکانات و تسهیلات زیربنائی در این مناطق است، ضرورت دارد در این بخش به

تسهیلات و امکانات موجود اشاره ای داشته باشیم. بعلاوه، حتی در صورت احداث و توفیق اینکار، تبعات سیاسی، نظامی، فرهنگی و استراتژیک دیگری نیز مطرح خواهند بود که اشاره به آنها نیز ضرورت دارد تا علاوه بر جنبه های اقتصادی، ابعاد دیگر این مسئله نیز در تصمیم گیریها و برنامه ریزها مورد عنایت واقع گردد.

عمده تسهیلات موجود در جزیره کیش - نخستین منطقه آزاد تجاری کشور - به فرودگاه، اسکله های موجود و تعدادی هتل و رستوران محدود می گردد. البته اسکله های موجود برای صدور محصولات صنعتی از این منطقه، آنهم در مقادیر اعلام شده، کافی و مناسب نبوده و نصب اسکله های چند منظوره ضرورتی تام دارد. در مورد سایر تسهیلات زیربنائی نظیر: آب، برق، تلفن، تلکس، جاده، انبارهای نگهداری و ذخیره کالا و... این جزیره با کمبودهایی روبروست که در صورت فعال شدن آن بعنوان یک منطقه آزاد، این کمبودها هر چه بیشتر تشدید خواهند شد، مگر آنکه از هم اکنون پیش بینی های لازم در این مورد صورت گیرد. در این رابطه، تسهیلات زیربنائی موجود در مناطق رقیب میتواند ملاک اولیه قرار گیرد.

گذشته از تسهیلات زیربنائی مورد نیاز عوامل دیگری مانند سطح دستمزد، هزینه ارائه تسهیلات زیربنائی به سرمایه گذاران

(1): Peter G. Warr, «Export Processing Zones and Trade Policy», *Finance and Development*, June 1987, p. 36.

داخلی و خارجی، قوانین و مقررات مناسب در زمینه سرمایه‌گذاریهای داخلی و خارجی، شرایط کار و ثبات وضعیت منطقه نیز از جمله عواملی هستند که در جذب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی، به این مناطق نقشی تعیین‌کننده دارند. لکن در این زمینه‌ها نیز یا قابلیت رقابت ما بسیار ضعیف است (مقایسه کنید سطح دستمزدها و شرایط کار در ایران را با دستمزدها و شرایط کار در کشورهایی مانند بنگلادش^۱ و هندوستان) و یا هنوز سیاستها و مقررات روشن‌کننده ماهیت صنایع قابل احداث در این مناطق، میزان مشارکت سرمایه‌های داخلی و خارجی و تسهیلات قابل ارائه به صراحت بیان نگردیده‌اند. بدیهی است که این وضعیت باعث می‌شود تا سرمایه‌گذارهای خصوصی موردنظر به عهده تعویق افکنده شوند و در نتیجه، منافع حاصل از احداث منطقه دیرتر حاصل گردد.

بطور کلی، تاسیس مناطق آزاد نیز مانند هر طرح دیگر دارای یک سری منافع و هزینه‌های اقتصادی و غیراقتصادیست که می‌باید پیش از اجرا به دقت مورد ارزیابی و مقایسه قرار گیرند.

عمده‌ترین منافع بالقوه تاسیس منطقه آزاد در جزیره کیش عبارتند از:

— ایجاد اشتغال و درآمد برای جمعیت مناطق جنوبی کشور و جلوگیری از مهاجرت

آنها

— افزایش صادرات کالاها و صنایع و

درآمد ارزی ناشی از آن

— جذب سرمایه‌های سرگردان داخلی و

سرمایه‌های خارج شده از کشور

— انتقال تکنولوژی

— استفاده از نهاده‌های داخلی در

تولیدات منطقه و کمک به توسعه و

بهره‌برداری از این منابع

— واردات کالا و مواد اولیه از مبادی

تولید (بجای خرید از دوی)

— کاهش تقاضا برای ارز مسافری و

کاهش خروج ارز

— درآمدهای حاصله از اجاره دادن

تاسیسات منطقه

— کاهش فعالیتهای غیرمولد و غیرقانونی

در مناطق جنوبی کشور

— سایر ملاحظات استراتژیک

در مقابل باید به هزینه‌ها و تبعات ایجاد

منطقه آزاد نیز توجه نمود که اهم آنها به قرار

زیر است:

— هزینه ایجاد تسهیلات زیربنایی در

منطقه و هزینه‌های حفظ و نگهداری از آنها

— هزینه سوبسیدهای احتمالی قابل

ارائه در این منطقه

— وابسته شدن اقتصاد منطقه به میزان

فعالیت‌های منطقه آزاد که عمدتاً تابع

تصمیم‌گیریهای سرمایه‌گذاران داخلی (و

(۱): بعنوان نمونه، در سال ۱۹۸۳ دستمزد ماهیانه کارگران در مناطق پردازش صادرات سریلانکا ۳۰

دولارد ماه بوده است. رک
EIU, *Op cit*, pp. 136- 37.

احیاناً خارجی) است.
— امکان قاچاق کالا از منطقه آزاد به داخل کشور
— لطمات وارده به محیط زیست در منطقه

— جذب منابع سرمایه گذاری از داخل کشور به این منطقه
— تبعات فرهنگی، اجتماعی که خود مقوله مهم و جداگانه ای است و در این مقال نمی گنجد.

در یک کلام، اجرای چنین طرح عظیمی مستلزم بررسی و برنامه ریزی صحیح و دقیقی با مراعات کلیه جوانب امر است، چرا که گذشته از زیانهای که عدم توجه کافی به این اصل میتواند بدنبال داشته باشد، تجربه سایر کشورها حاکی از آن است که اشتباهات اولیه را بسختی میتوان در مراحل بعد جبران نمود.

۶- جمع بندی و نتیجه گیری

گسترش سریع مناطق پردازش صادرات در کشورهای در حال توسعه در دهه های اخیر را میتوان عمدتاً ناشی از عدم موفقیت سیاستهای جایگزینی واردات، افزایش محدودیتهای تجاری، نیروی کار ارزان و اضافی در کشورهای در حال توسعه، محدودیتهای ارزی این کشورها، انتقال تکنولوژی و اهداف خاص این کشورها در توسعه مناطق محروم دانست.
در حال حاضر حدود پنجاه کشور و

منطقه در حال توسعه، در این رابطه فعالیت دارند و کشورهای دیگری در حال تأسیس چنین مناطقی هستند. توزیع اشتغال در مناطق پردازش صادرات جهان نشان می دهد که نزدیک به ۹۵ درصد از اشتغال در این قبیل مناطق در اختیار کشورهای سنگاپور، کره جنوبی، هنگ کنگ، تایوان، ماکائو، فیلیپین، سریلانکا، موریس، تونس، مصر، مکزیک، برزیل و جمهوری دومینیکن می باشد.

تمرکز صنایع نیز در این مناطق بسیار بالاست و در اکثر مناطق پردازش صادرات جهان صنایع الکترونیکی و منسوجات و پوشاک سهمی غالب دارند. در مجموع این دو صنعت حدود ۸۰ درصد از اشتغال این مناطق را تشکیل می دهند. صنایع فعال در این مناطق اکثراً کاربر هستند تا بدینوسیله بتوانند از نیروی کار ارزان کشورهای میزبان استفاده نمایند. بخش عمده کارگران این مناطق را نیز زنان — که از دستمزدهای پائین تر و دقت بیشتری برخوردارند — تشکیل می دهند.

نزدیک به $\frac{۲}{۳}$ از صنایع احداث شده در این مناطق یا تماماً متعلق به سرمایه گذاران خارجی هستند و یا با مشارکت آنها تأسیس گردیده اند. بررسیهای انجام شده حاکی از آن است که عامل اصلی در جلب سرمایه گذاران خارجی تنها به پائین بودن سطح دستمزد در کشور میزبان مربوط نمی شود، بلکه تسهیلات موجود در منطقه، کیفیت نیروی کار، ثبات سیاسی و اقتصادی کشور میزبان و منطقه مورد نظر،

فاصله منطقه آزاد با بازارهای صادراتی و... نیز در این رابطه نقشی تعیین کننده دارند.

عملکرد کشورهای جهان در زمینه تاسیس این مناطق (برحسب خالص صادرات و میزان اشتغال) یکسان نیست. گرچه اکثر کشورها در زمینه اشتغال در این مناطق موفق بوده‌اند، لکن حدود ۸۰ درصد از ۷۵۰ هزار شغل جدیدی که در خلال سالهای ۱۹۷۵-۸۶ در این مناطق ایجاد گردیده‌اند به کشورهای اختصاص دارد که سالهاست در زمینه مناطق پردازش صادرات فعال بوده‌اند، ضمن اینکه میزان اشتغال ایجاد شده در مناطق آزاد تجاری به مراتب کمتر از مناطق صنعتی است.

در زمینه احداث مناطق پردازش صادرات و کمک آنها به صنعتی شدن کشورهای میزبان و جذب تکنولوژی‌های جدید نیز مطالب بسیاری عنوان شده است، لکن واقعیت آن است که در اکثر موارد این مناطق را نمیتوان بعنوان سکوی پرش کشورهای در حال توسعه محسوب نمود و ماهیت مونتازی اغلب صنایع این مناطق نیز کمک چندانی به ارتقاء تکنولوژیکی کشور میزبان ننموده است.

در زمینه میزان خالص صادرات این مناطق در کل صادرات منطقه نیز توفیق کشورها عمومیت نداشته و تنها برخی از آنها توانسته‌اند همزمان با صادرات قابل توجه، سهم بالایی را نیز برای ارزش افزوده داخلی کسب نمایند. بررسیهای انجام شده در این زمینه نشان میدهد که توفیق در این زمینه به

نوع صنعت ایجاد شده در این مناطق بستگی ندارد و یک صنعت خاص را نمیتوان لازمه توفیق مناطق پردازش صادرات محسوب نمود.

تاسیسات موجود و مشوق‌های ارائه شده در مناطق پردازش صادرات نیز - علی‌رغم جذابیت نسبی آنها برای سرمایه‌گذاران خارجی - هزینه‌های سنگینی را به کشور میزبان تحمیل مینمایند. از اینرو محاسبه این هزینه‌ها و مقایسه آنها با درآمدهای ناشی از آن دقت بسیاری را می‌طلبد، خصوصاً که برخی از مشوق‌های اعطاء شده، با وجود هزینه سنگین برای کشور میزبان، ممکن است برای سرمایه‌گذاران حائز اهمیت چندانی نباشد.

در ارتباط با جزیره کیش بعنوان اولین منطقه آزاد تجاری - صنعتی ایران نیز میتوان گفت که دستیابی به اهداف اعلام شده این جزیره با امکانات، سیاستها و وضعیت فعلی این جزیره همخوانی چندانی ندارد. توفیق اولین منطقه آزاد تجاری - صنعتی ایران در گرو انجام مطالعات دقیق در زمینه‌هایی چون هزینه‌ها و منافع اقتصادی و غیراقتصادی طرح، مشخص نمودن وجود یا عدم وجود سرمایه‌گذاری خارجی، تدوین قوانین و مقررات مربوطه، مشخص نمودن ماهیت صنایع منطقه و هماهنگی آن با استراتژیهای صنعتی کشور، بررسی مناطق رقیب، بررسی امکانات انتقال تکنولوژی از منطقه به اقتصاد داخلی، ایجاد تاسیسات و تسهیلات زیربنایی تولیدی و خدماتی و یکسری دیگر

از موضوعات است که تاکنون توجه لازم به آنها مبذول نگردیده و این در حالی است که عموماً توصیه میشود کشورهای در حال توسعه پیش از احداث این قبیل مناطق، بررسیهای فوق را انجام دهند، چرا که امکان تغییر در مراحل بعدی به مراتب مشکلتر و پرهزینهتر خواهد بود.

منابع و مآخذ

الف: فارسی

- ۱- پیشنهادزاده، مجید، «بندر آزاد: ثروت ناشناخته کشورها»، صنعت حمل و نقل، شماره‌های ۶۰ و ۶۲.
- ۲- خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، کیش: بندر بالقوه آزاد تجاری، ۲۷ فروردین ماه ۱۳۶۸.
- ۳- موسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، آشنائی با مناطق تجاری آزاد تهران: موسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، ۱۳۶۷.
- ۴- موسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، ضمیمه اف ۱ مقاله‌نامه کیوتو درباره مناطق آزاد، تهران: موسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، ۱۳۶۷.

ب: لاتین

- 1- Currie, Jean. *Export Processing Zones in the 1980's*. London: EIU Pub., 1985.
- 2- International Labour Organisation. *Economic and Social Effects of Multinational Enterprises in Export Processing Zones*. Geneva: ILO, 1988.
- 3- OECD. *Investing in Export Processing Zones*. Paris: OECD, 1984.
- 4- UNCTAD. *Export Processing Free Zones in Developing Countries: Implications for Trade and Industrialisation Policies*. New York: UNCTAD, 1985.
- 5- Warr, P. «Export Processing Zones and Trade Policy», *Finance and Development*. June 1989, pp. 33-36.